

VII. EL COMPROMÍS DE POMPEU FABRA AMB L'IEC

POMPEU FABRA, HOME DE L'INSTITUT

JOAQUIM RAFEL I FONTANALS,

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

La incorporació de Pompeu Fabra a l'Institut d'Estudis Catalans el 14 de febrer de 1911 (quan faltaven pocs dies perquè complís quaranta-tres anys) és un fet d'una gran transcendència en la seva trajectòria vital. Passa d'ésser un gramàtic i un lingüista notori, amb algunes idees sobre els criteris per a aconseguir una ortografia unificada, a pertànyer a una institució que tenia per missió establir la normativa de la llengua d'una manera col·legiada no solament per part dels membres de la Secció Filològica, acabada de crear en el moment de la incorporació de Fabra a l'Institut, sinó també per part dels membres de les altres seccions de la corporació acadèmica (en aquell moment la Històrico-Arqueològica i la de Ciències). En la vida de Fabra podem distingir, doncs, dues etapes: la d'abans i la de després de pertànyer a l'Institut d'Estudis Catalans.

No podem perdre de vista l'activitat de Pompeu Fabra anterior al seu ingrés a l'Institut, que es concreta d'una banda en les gramàtiques de caràcter descriptiu: *Ensayo de gramática de catalán moderno* (1891), quan tenia només vint-i-tres anys, i *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana* (1898). Aquesta faceta de gramàtic descriptiu culminarà amb la publicació l'any 1912, quan feia poc que havia ingressat a l'Institut, de la *Gramàtica de la llengua catalana*, que ha estat considerada unànimement com el seu tractat gramatical més important. Antoni M. Badia, en el prefaci de l'edició facsimilar d'aquesta obra, publicada l'any 1982, diu «Sempre que n'he tingut l'avinentsa he proclamat que la *Gramàtica* de 1912 és l'obra més sòlida de Fabra, pel seu suport científic i per la seva expressió formal» (Badia, 1982, p. x); Joan Coromines, parlant d'aquesta obra, diu que «s'imposa reconèixer-hi una perfecció difícilment superable» (Coromines, 1971, p. 414). Aquesta gramàtica pot ésser considerada com una frontissa entre les dues etapes diferenciades en què es desplega l'activitat de Fabra: l'anterior i la posterior al seu ingrés a l'Institut; així sembla entendre-ho Sebastià Bonet quan diu: «Considerada per moltes autoritats com el tractat gramatical de Fabra més important, la *Gramàtica de la llengua catalana* (1912) és l'obra amb què culmina la seva activitat prèvia a l'assumpció formal de responsabilitats com a membre de la Secció Filològica de l'IEC, les famoses *Normes ortogràfiques* del qual foren promulgades l'any següent» (Bonet, 2005, p. 160). D'altra banda, és també en aquesta etapa prèvia que Fabra publicà els treballs que Coromines (1971, p. 400) qualifica com «articles de lingüística pura». El seu «Étude de phonologie catalane», publicat a la *Revue Hispanique* l'any 1897, poc després de l'*Ensayo* i quan estava a punt d'aparèixer la *Contribució*, és un treball de gran transcendència, que sorprèn tant pels supòsits metodològics sobre què reposa, com per la quantitat d'informació que dona; Fabra hi fa notar fenòmens que denoten una gran capacitat d'observació i d'anàlisi, com, per exemple, el fet que des del punt de vista fonològic, les consonants radicals dels verbs en les formes que queden en posició final reaccionen davant els pronoms enclítics no com ho fan davant un altre mot, sinó com ho fan davant un morfema flexiu: «Les formes atones *i*, *u* (écrits *hi*, *ho*) ne sont pas regardées comme des voyelles initiales, mais comme des terminaisons» (Fabra, 1897, p. 16) i en dona els següents exemples: *aplaudeix això*, pronunciat [əpləwdeʒəfə], amb una fricativa sonora, però *aplaudeix-ho*, pronunciat [əpləwdeʃu], amb una fricativa sorda, com *aplaudeixes*, *aplaudeixen*. En aquest mateix treball i en un altre

titulat «Els mots àtons en el parlar de Barcelona», publicat molt més tard (*Bulletí de Dialectologia Catalana*, 1913-1914), trobem informacions inestimables sobre pronunciació. L'any 1906 publica un article de gran transcendència: «Les *e* toniques du catalan» (*Revue Hispanique*, vol. xv) on estableix la complexa xarxa de relacions entre la *e* oberta i la *e* tancada del català i els seus orígens llatins, estudiant detalladament els diferents contextos on es troben un i altre so i les diferents solucions adoptades pels diferents dialectes catalans. Entre els treballs pròpiament lingüístics, podem esmentar també la recensió del treball de J. Saroïhandy «Remarques sur la conjugaison catalane», publicada al *Bulletin Hispanique* l'any 1905, i encara la recensió de la *Grammaire des langues romanes*, de Wilhelm Meyer-Lübke, i de l'article sobre el català d'A. Morel-Fatio i J. Saroïhandy publicat en el *Grundriss der Romanischen Philologie*; en aquest minucios i dens article de quaranta-cinc pàgines publicat a la *Revue Hispanique* l'any 1907 Fabra s'ocupa d'aquelles qüestions, tant sincròniques com diacròniques, que en les obres analitzades són tractades d'una forma imprecisa o bé contenen errors. En la línia de denunciar errors conceptuals o d'interpretació, podem esmentar el treball «Les tres preteses lleis d'escurçament, de distinció i d'eufonia», publicat a *El Poble Català* l'any 1905, en el qual desmunta les tesis fantasioses de Jaume Nonell i Marià Grandia sobre el pas dels mots llatins als mots catalans.

En aquesta primera època, a més dels treballs acadèmics esmentats en què es mostra la seva condició de lingüista eminent, Fabra manifesta la seva preocupació per la unificació de la llengua, especialment de l'ortografia, davant els diferents criteris que es posaven en pràctica a l'hora d'escriure en català; comença, doncs, a estar preocupat pels aspectes normatius i a difondre'n les seves opinions dins la campanya lingüística de *L'Avenç* a favor d'una reforma ortogràfica. En aquesta línia, podem esmentar dues conferències pronunciades al Centre Excursionista de Catalunya («Conjugació del verb català: present de subjuntiu y infinitiu» i «Afixos pronominals y teoria de l'apòstrof», de les quals es publicà un resum a la revista *L'Avenç* (1891), i l'article en castellà «Sobre la reforma lingüística y ortogràfica» publicat a *La Vanguardia* el 22 de març de 1892; la difusió sistemàtica de les seves idees concretes sobre ortografia comença amb l'article «La representació de la *l* palatal», publicat al *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* (1902-1903), i es manifesta d'una manera plena en la seva participació en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat l'any 1906, amb la seva famosa comunicació «Qüestions d'ortografia catalana» i amb esmenes parcials a la ponència de Miquel Costa i Llobera sobre «La preposició 'a' en l'acusatiu» i esmenes totals a les ponències d'Antoni M. Alcover («Concordansa del participi amb el terme d'acció»), de Bernat Obrador («De l'ús dels verbs auxiliars catalans») i de Víctor Oliva («Sobre la procedència i ortografia de la *x* catalana»). En la seva comunicació Fabra exposa les seves opinions i l'estat dels seus estudis sobre la lletra *h*, sobre la *r* muda, sobre l'accentuació gràfica i sobre la lletra *ç*, a part d'altres comentaris menys extensos sobre algunes qüestions particulars.

A partir del Congrés i de la participació destacada que hi tingué Fabra, els fets es precipiten i acaben amb el seu trasllat de Bilbao a Barcelona, la dotació de

la seva càtedra de català a la Universitat i la seva incorporació a l'Institut d'Estudis Catalans el 14 de febrer de 1911, acabada de crear la Secció Filològica. A partir d'aquest moment dedicarà els seus esforços a l'establiment de la llengua normativa i a una tasca divulgadora a través de conferències, d'articles als diaris i de llibres escolars, deixant de banda l'estricta activitat de lingüista pròpiament dita, que havia caracteritzat la primera part de la seva vida i que, com ja hem apuntat, podem considerar que culmina precisament l'any 1912 amb la publicació de la *Gramàtica de la llengua catalana*, l'última que redactà de caràcter descriptiu, no normatiu.

Ja he dit en alguna altra ocasió que no és fàcil per a un professional repartir la seva activitat entre l'estudi científic de la llengua —és a dir, la descripció d'allò que la llengua és i el descobriment de les regles internes que en regulen el funcionament en tota la seva complexitat— i l'elaboració de prescripcions normatives —és a dir, la determinació de les pautes de conducta lingüística que han d'ésser recomanades als parlants o imposades per algun tipus de coerció. Podríem considerar que aquestes dues actituds són contraposades, per tal com si la llengua real es caracteritza per la seva condició variable i dinàmica, la normativa lingüística tendeix a la unificació i confereix a la llengua una naturalesa estable, conseqüència de la codificació; si la primera implica més complexitat i efervescència, la segona suposa simplificació i immobilitat convencional. No hem de deixar de dir, però, que un major coneixement de la realitat de la llengua, fruit d'una anàlisi lingüística acurada, propicia un major encert a l'hora d'establir les prescripcions normatives, tot i el seu caràcter convencional; això ho veiem clarament en el cas de Fabra: els seus coneixements com a lingüista eminent afavoreixen l'encert de les seves decisions i li serveixen per a justificar convenientment les solucions adoptades. Fabra podríem dir que sabé sacrificar-se i visqué amb aquest dualisme interior: la descripció i la prescripció, i això ho feu perquè ho cregué necessari per a la pervivència i per a la unitat de la llengua.

És en aquest sentit que Rovira i Virgili digué que per a Pompeu Fabra ésser gramàtic era la forma d'ésser patriota i que Joan Coromines en un article publicat a *Serra d'Or* l'any 1963 parla de «la limitació que el deure patriòtic imposà al talent doctrinal d'aquell gran català». No tothom entengué, però, el patriotisme de la mateixa manera. En nom d'aquest patriotisme foren fetes una bona part de les crítiques, algunes de molt agres, que Fabra suportà en silenci i que indubtablement esdevingueren una circumstància molt amarga en el seu petit drama interior, que imaginem ple de disgustos i d'aflicció. Vegem només com a exemple d'això alguns dels paràgrafs que li dedica Miquel i Planas des de les pàgines de *Bibliofília*. Després d'un primer elogi, hem de pensar que sincer, per la seva condició de lingüista eminent, llança una sèrie d'invectives contra ell, acusant-lo de dictador.

Jo no vull desconèixer lo que representa'l treball d'En Fabra dintre l'estudi filològic del català. És, indubtablement, el més gran esforç que s'hagi fet mai per la connexença gramatical del nostre idioma. Ademés, En Fabra ha aplicat a aquest estudi coneixements veritablement extraordinaris y una perseverancia que li hauran d'ésser per sempre reconegudes.

[...]

La publicació, últimament, del *Diccionari Ortogràfic* y de la *Gramàtica Catalana* de l'Institut per obra de D. Pompeu Fabra, acaba d'omplir la mesura. El nostre patriotisme, sotmès a una tensió cada vegada més forta per la incontinència reformatora del senyor Fabra, la qual semblava augmentar a mida que el gramàtic anava sentint dòcil a la seva veu la voluntat de Catalunya, arribà a un punt que ja no pogué més. (Miquel i Planas, 1915-1920, p. 370)

Fou tingut aleshores el senyor Fabra com l'home prodigi; i per aquesta suggestió del seu nom, convertit en cimbell de la Institució honorabilíssima i prometedora dels Estudis catalans, i acompanyat de la gran força de la Lliga Regionalista que féu de les *Normes* i de la Reforma de la Llengua un punt del seu programa polítich, l'obra revolucionaria iniciada un temps per l'Avenç pogué seguir endavant com un allau incontrastable. El senyor Fabra tingué carta blanca per fer i desfer en matèries lingüístiques; pogué permèteres-ho tot, obrintse per a ell de bat a bat les vies ubriagadores de l'abús d'autoritat y de la dictadura per les quals se llançà desenfrenadament, com s'esdevé sempre de manera fatal als fanàtics d'una idea, de Trotzky y de Lenin per avall. (Miquel i Planas, 1915-1920, p. 499)

Deixem de banda, per no allargar-nos, les ironies que escampa al llarg de l'obra *Pensaments d'en Joan Bonhome*, de la qual només reproduiré la frase «els gramàtics són com els anarquistes: si saben de química són molt més perillosos» (Miquel i Planas, 1919, p. 135). I no diré res, per ara, de les invectives llançades contra Fabra per A. M. Alcover, després de la seva separació de l'Institut.

El fet és que Fabra fou acusat contínuament de dogmatisme pels seus detractors i opositors. Pensem que aquestes acusacions, a les quals no respongué mai, havien d'ésser molt doloroses per a ell, que mai no considerarà incontestables cap de les normes de la gramàtica o de l'ortografia. Vegem, per exemple, el que diu a propòsit de l'ela geminada en un curs professat a la Universitat, extret dels apunts taquigrafiats que en prengué Anna Pi i Poussa:

Aquesta dificultat [la d'escriure correctament la geminada en els mots que pertoca] es corregirà quan es modifiqui la pronunciació, i en els llocs on escrivim dues *l* les pronunciem així mateix. Si al cap d'un temps la gent continua pronunciant-ne una, s'haurà de repassar el diccionari i corregir les paraules adaptant-les a la pronunciació i llavors consagrarem la mort de la *l* geminada en català. (Pi i Poussa, p. 15)

Això no vol dir que Fabra pensés que tothom pot escriure com vol; molt al contrari, la disciplina és per a ell una regla de primer ordre. En donà una bona mostra escrivint en una ortografia que contenia solucions contràries a allò que ell havia defensat de manera ben argumentada. L'ortografia és per a ell una convenció i això és el que justifica el compliment absolut de les seves regles. Vegem el que diu sobre això en la transcripció, feta per Joan Miravittles, d'un curs pronunciat a la Universitat de Barcelona.

Això és l'ortografia; no es poden tenir idees pròpies. Altrament tots faríem el que voldríem: vindria l'anarquia ortogràfica, i un estranger, si s'ho mirava des de fora, diria «aquesta gent són pocs i no s'entenen». I si és un centralista diria «aquest poble no pot ésser lliure, no té personalitat, necessita la direcció i l'ajut d'una altra nació més entenimentada». [...] Hem de seguir sempre les regles establertes, tant si són bones com si no ho són. (Miravittles, 1971, p. 88)

Fabra estava convençut, d'altra banda, que les noves generacions són la garantia de l'èxit en els canvis:

Jo, quan parlo amb algun pescador badaloní, dic *menos*, però potser algun dia trobaré algun pescador badaloní que dirà *menys*. Ja m'he trobat amb joves que diuen *menys* amb molta naturalitat i he de reconèixer que són més bons mestres que jo, que, per dir-ho bé, he de fer un esforç. Un dia, anant d'excursió, se'm va posar a ploure i em vaig aixoplugar amb una colla de joves del poble que també deien *menys* amb molta naturalitat, i si jo els hagués hagut de parlar els hauria dit *menos*. (Pi i Poussa, p. 16)

250

És cert que en determinats moments, per poder sortir dels atzucacs que sovint provocaven les discrepàncies entre els membres de l'Institut que havien d'aprovar els documents normatius, i per esquivar les dificultats per a complir les exigències estatutàries de l'aprovació per l'Institut en sessió plenària, Fabra, que, en paraules de Joan Coromines, «quan calia no deixava de recórrer a una honesta astúcia» (Coromines, 1971, p. 394), tirà pel dret eludint moltes vegades els procediments reglamentaris i això provocà que, amb l'excepció de les *Normes ortogràfiques* promulgades l'any 1913, que foren notablement modificades posteriorment en el *Diccionari ortogràfic*, les obres considerades normatives —*Diccionari ortogràfic*, *Gramàtica catalana* de 1918 i *Diccionari general de la llengua catalana*— no tinguessin el reconeixement formal de l'Institut com a tals i fossin publicades sota la responsabilitat de Pompeu Fabra: el *Diccionari ortogràfic* «publicat sota la direcció de P. Fabra» i la *Gramàtica* i el *Diccionari general* amb Fabra en qualitat d'autor.

És conegut, d'altra banda, que no totes les idees ni totes les propostes de Fabra sobre ortografia foren adoptades per l'Institut i alguna de les que triomfaren en les normes de 1913 fou modificada en sentit contrari en l'ortografia definitiva del *Diccionari ortogràfic*. La proclamació de les normes de 1913, a part de reaccions de tota mena, a favor i en contra, suscitarren una actitud del poeta J. V. Foix, que reivindicava les solucions de Fabra que no triomfaren; així ens ho diu en una prosa del seu *Dietari*.

De tornada al tren hem llegit mig en veu alta la presentació d'En Prat de la Riba, i m'ha commogut. De cop d'ull veig que les «h» han estat respectades i que la «l» palatalitzada transcrita com la propugna en Fabra, o a la manera simplificada que empro jo, no ha estat adoptada. Som condemnats, potser per sempre més, a posar el punt volat entre les dues eles. A mi m'aparenta el text d'un sil·labari destinat als nens d'estudi. A un lector estranger li farà estrany. A mi me'n fa més quan veig plegades les dues eles al començament d'un mot. (Foix, 1965 [1986], p. 43)

Foix confessa que quan escriu per a ell practica alguna de les solucions que havia defensat Fabra i que no foren adoptades.

La Muntanyà ha volgut saber quins poemes eren. Li he fet notar que els texts meus que havia llegit, manuscrits, En Fabra eren prosa, i que la *l* palatalitzada hi era transcrita *ly*.

—Ho faig només per a mi; no és pas per indisciplina. Si un dia o altre els publico, ja ho corregiré. (Foix, 1965 [1986], p. 42)

Si un altre dia veig En Fabra li demanaré, amb més franquesa, el parer. I li faré saber que si escric, sovint, sense hacs i amb *ly*, és tot pensant en ell, i en privat. (Foix, 1965 [1986], p. 43)

Fabra, però, sabé renunciar per disciplina a aquelles de les seves propostes que no foren acceptades per l'Institut en el procés de gestació de la normativa ortogràfica. Així ens ho diu d'una manera explícita en el seu important article «De la depuració de la llengua literària», de l'any 1927.

Jo —i recordaré solament que jo havia estat un decidit partidari de la supressió de la *h* etimològica, mantinguda per l'Institut (Avenç 1892, Congrés de la Llengua Catalana 1906)— jo sé bé prou com sap greu de renunciar a una solució ortogràfica que llarg temps hem patrocinat, però he de dir que des que el sistema de l'Institut ha estat generalment acceptat, el greu que em podia saber de renunciar al triomf de totes aquelles meves solucions que no aconseguiren d'ésser incorporades a aquell sistema, ha desaparegut davant el fet de la seva adopció per la generalitat dels qui escriuen en català. (Fabra, 1927, OC, vol. 9, 2013, p. 293)

251

Entre les diferents qüestions que foren objecte de discussió i de resolució a l'hora d'establir les normes ortogràfiques n'hi ha una que presenta una trajectòria particular. Es tracta d'un aspecte de l'accentuació gràfica, concretament d'aquell que segons les regles ortogràfiques promulgades el 1913 feia accentuar gràficament la *u* d'un mot com *continua*, que avui escrivim sense accent, i, en canvi, deixar d'accentuar gràficament el mot que avui escrivim *contínua*, amb accent. En efecte, entre els mots paroxítons sense accent gràfic les *Normes* esmenten *savia*, *ingenua* i *ingenues*, avui escrits amb accent, i dediquen un paràgraf als mots del tipus *estudia*, que prescriuen accentuar-los:

S'accentuaràn els paroxítons de més de dues síl·labes en els quals la vocal tònica és una *i* o una *u* seguides de vocal. Ex.: *estudia*, *estudies*, *estúdien*, *dormiría*, *dormiries*, *continúa*, *continúes* (però *dia*, *dies*, *nua*, *nues*, *cria*, *cries*, *crien*). (Institut d'Estudis Catalans, 1913, p. 12)

Podem afirmar que aquest és el criteri que havia propugnat Fabra anteriorment; a l'*Ensayo de gramática de catalán moderno* (1891c, p. 105-106) esmenta, entre els mots que duen accent gràfic, *librería*, *continúo*, *actúa*. Aquest criteri contrasta, com el mateix Fabra es preocupa de destacar d'una manera molt documentada

en la mateixa gramàtica, amb el sistema d'accentuació de l'Acadèmia de Bones Lletres, per una banda, i amb el de Bofarull, per l'altra, que segueixen unes pautes més pròximes a l'ortografia actual.

A l'origen d'aquesta discrepància de criteris ortogràfics hi ha sens dubte una diferència d'actitud davant la tendència a pronunciar en forma monosil·làbica certes combinacions de vocals que tenen com a primer element una *i* o una *u*, com en els mots *pàtria*, *mútua*, de què Fabra dona testimoni des de molt aviat en les seves obres.

La *i* y la *u* inacentuadas no forman generalmente diptongo con la vocal inmediata siguiente: *trial* (i-à), *fíem* (i-è), *tió* (i-ó), *continuant* (u-à), *puntuem* (u-è), *atribuim* (u-í).

Excepciones principales. La *i* ó la *u* con la *a* ó *e* posttónicas: *copia*, *especies*, *continuas*. La *i* con la *o* en la combinación *io* procedente del sufixo latino *-io*: *acció*, *flexions*, *comissionista*, *religiós*. (Fabra, 1891c, p. 12)

La mateixa posició sobre aquest punt apareix d'una manera igualment explícita a l'article «Étude de phonologie catalane» (1897, p. 11), al qual ja m'he referit.

252

Davant d'aquesta tendència en la pronunciació corrent del català hi ha hagut dues actituds diferents: una actitud més conservadora, que intenta fer prevaldre la pronunciació disil·làbica, pròpia d'una banda de l'etimologia i de l'altra de la pronunciació patrimonial més antiga, i una altra actitud més condescendent amb els hàbits fonètics innovadors, que tracten aquestes combinacions com a monosil·làbiques. Els qui adopten la primera actitud solen considerar que aquestes tendències de la pronunciació atempten contra la integritat de la llengua, contra la seva essència més genuïna, mentre que els qui adopten la segona no veuen en aquest fenomen més que un símptoma de l'evolució de la llengua. Aquests dos punts de vista es manifestaren l'any 1906, en el curs del Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana. Jaume Nonell hi és el representant de la primera tendència en el seu treball «Necessitat de redimir la prosòdia catalana de la influència castellana». El punt de vista contrari hi és present en un treball del fonetista Josep Arteaga Pereira («Ullada general a la fonètica catalana. El seu caràcter propi dins la família novo-llatina»), el qual alludeix de passada a aquesta qüestió, i en la ponència de Pompeu Fabra, el qual s'estén en un dels seus arguments principals: el fet que escrivint amb accent mots com *pronúncia*, *estudia*, *canvia* s'evitaria el castellanisme de pronunciar *pronúncia*, *estúdia*, *cànvia*.

Suposem que adoptem el sistema castellà i que, tenint en compte la repugnància del català pels diptongs creixents (*ia*, *ua*, etc.), considerem els mots *acadèmia*, *història*, etc. com dactils i els accentuem. Llavors romanen sense accentuar *Maria*, *hogeria*, etc. i, per consegüent, *pronúncia*, *estudia*, *canvia*. Ara bé, tothom sab que avui la pronunciació hesita entre *pronúncia*, *estúdia*, *canvia*, correctes, i *pronúncia*, *estúdia*, *cànvia*, castellanismes; escrivint *pronuncia*, *estudia*, *cambia*, sense accent, malament combatem aquestes pronúncies errònies: la pronúncia correcta la

fem dependre de la coneixensa d'una regla. Això que sempre fóra un mal, l'es indubtablement i gros en les actuals circumstancies en què ni aquella regla està consagrada per l'ús general ni la majoria de la gent aprenen el català d'altra manera que per la lectura. (Fabra, 1908, p. 206)

De fet foren els criteris basats en consideracions com aquestes els que triomfaren inicialment a l'hora d'establir la normativa ortogràfica del català en aquest punt, i així, com acabem de recordar, les normes aprovades per l'Institut d'Estudis Catalans i publicades el 1913 preveuen accentuar mots com *estudia* i *canvia* (actualment escrits sense accent: *estudia* i *canvia*), i, en canvi, no accentuar-ne d'altres com *patria* o *ingenua* (actualment escrits amb accent: *pàtria*, *ingènua*). No trigaren gaire, però, a sorgir les reaccions irades contra aquesta normativa per part dels qui no veieren recollits les seves opinions o els seus punts de vista. Un dels casos més espectaculars fou el de Jaume Nonell, de qui ja he comentat les opinions, el qual publicà un llarg article al diari de Manresa *El Pla de Bages*, on feu una dura crítica de diversos aspectes de les normes ortogràfiques, després de manifestar que des de la publicació de les normes de l'Institut s'havia abstingut d'escriure en català; doncs bé, un dels aspectes que és objecte del comentari advers de Nonell és precisament el criteri adoptat per a l'accentuació en el cas de mots com els que hem fet objecte de la nostra atenció.

La furiosa tempestad contra las «Normes Ortogràfiques», emanadas del Institut d'Estudis Catalans ha cesado ya. A los amigos, que en lo más recio de la tormenta me preguntaban sobre el efecto natural de tal arremetida, y acerca del proyecto de formular nuevas Normas, respondíales que a mi juicio el efecto sería *contra producentem*, y solo serviría para autorizar las que eran blanco de tanta contradicción.

Yo, para no declararme ni partidario ni adversario de ellas, preferí absterme de escribir en catalán; i comunicué a un amigo algo de lo que yo sentía, protestando que era mi ánimo no atacar las que dependen de opiniones particulares; sino solo demostrar que entre algunas de ellas existe contradicción, que otras encierran conceptos equivocados, y que las hay redactadas confusamente y sin orden didáctico.

[...]

A las reglas sobre el uso del acento grave siguen las relativas al acento agudo. Los redactores de tales reglas incurrieron en un error gravísimo. Suponen que en catalán las vocales débiles *i* y *u* forman diptongo con las fuertes *a*, *e*, *o*, que inmediatamente les siguen, como sucede en castellano: lo cual es falsísimo.

En efecto: como ejemplo de voces llanas (paroxítonas), que deben escribirse sin acento, se ponen los adjetivos *savia*, *savies*, *ingenua*, *ingenues*. Las dos primeras de estas formas en catalán son trisílabas (*sa-vi-a*, *sa-vi-es*); y las otras dos son quadrisílabas (*in-ge-mu-a*, *in-ge-mu-es*): son, por consiguiente esdrújulas, y como tales deben acentuarse en la penúltima vocal, así: *sávia*, *sávies*; *ingènua*, *ingènues*; ni más ni menos que acentúan las Normas las voces *època*, *èpoques*, *solípede*, *física*, etc.

Persistiendo en el mismo error de que en catalán forma diptongo la concurrencia de las vocales débiles con las fuertes, se manda acentuar las formas

verbales siguientes: *estudia, estudies, estudien, dormiria, dormiries, continua, continúes*: lo cual contradice a la regla anterior; pues dichas formas son todas ellas voces llanas terminadas en vocal, o en *s* o *n*. (Nonell, 1915, p. 1)

Aquesta aspra condemna de Nonell plantejada en forma d'oposició frontal feu el seu efecte, fins al punt que la part de les normes ortogràfiques que es refereix a aquest aspecte fou modificada radicalment en el sentit defensat pel gramàtic manresà. Així, en l'«Exposició de l'ortografia catalana segons el sistema de l'Institut» que apareix al davant del *Diccionari ortogràfic*, podem llegir l'observació següent.

2. Per a la classificació dels polisíl·labs en aguts, plans i esdrúixols convé tenir en compte les regles següents:

[...]

II. La *i* i la *u* febles situades entre una consonant i una vocal no formen diftong creixent amb aquesta, llevat la *u* darrera *g* o *q*. Exemples:

me mò ri a, sè ri e, pèr du a, bos cú ri a, ran cú ni a, su pèr flu a (mots esdrúixols)
llen gua, am bi gua, o bli qua, pas qua (mots plans). (*Diccionari ortogràfic*, p. 23)

I, consegüentment, entre els exemples de la regla III de l'accentuació gràfica, que diu «S'accentuen tots els mots esdrúixols», s'hi afegeix un bon nombre de mots amb un acabament d'aquesta mena.

254

D'altra banda, en el «Pròleg» del mateix diccionari, Pompeu Fabra dedica un llarg paràgraf a explicar el canvi de criteri en aquest punt respecte a les normes aprovades quatre anys abans, i deixa constància escrita de la importància que tingué l'opinió de Nonell en la decisió d'adoptar un criteri oposat a aquell que s'havia aprovat anteriorment.

El sistema d'accentuació gràfica adoptat provisòriament per l'Institut en accentuar els mots com *refia, traspua*, i deixar d'accentuar els mots com *memòria, àrdua*, desconeixia un fet important de la prosòdia tradicional catalana, pel qual aquesta es separa profundament de la castellana. Mentre que en castellà la *i* i la *u* febles en contacte amb una altra vocal formen diftong amb aquesta tant si la segueixen (*bai-le, pau-ta*) com si la precedeixen (*tie-ne, pue-de*), en català la *i* i la *u* febles formen diftong decreixent amb una vocal anterior (*bei-na, creu-re*), però no formen diftong creixent amb una vocal posterior (*ri-e-ra, cu-e-ta*; mots com *memòria, àrdua*, són, així, plans en castellà (*me-mó-ria, àr-dua*) i esdrúixols en català (*memò-ri-a, àr-du-a*). El castellà accentua *confía* i deixa sense accentuar *memoria*; dels dos mots *confía* i *memoria*, ambdós plans, accentua el primer per tal d'indicar que la *i*, forta, no forma diftong amb la vocal següent com ho faria si era feble, però el català ¿per què accentuaria *confía*, pla, i deixaria sense accentuar *memòria*, esdrúixol? Un aventatge presentava accentuar aquests mots a la castellana i és que les grafies *estudia, canvia*, etc. són indubtablement les més adequades per combatre el castellanisme consistent a pronunciar *estúdia, cànvia*, &; però aquest aventatge no bastava, en veritat, a justificar una regla d'accentuació que dissimulava un tret característic de la prosòdia catalana. Per això l'Institut es decidí a la fi, seguint l'exemple del P. Nonell, a modificar el sistema usual d'accentuació en el sentit

d'accentuar els mots com *memòria*, *espontània*, *pèrdua*, *ingènua* (com a pertanyents a la mateixa categoria que *òliba*, *àrida*, *inèdita*, &) i deixar d'accentuar els mots com *refia*, *canvia*, *traspua*, *efectua* (com a pertanyents a la mateixa categoria que *desfila*, *cosina*, *figura*, &). (*Diccionari ortogràfic*, p. 19-20)

Fora probablement una ingenuïtat per part nostra de pensar que Fabra es convencé que era objectivament millor aquest segon criteri a partir de les declaracions gairebé amenaçadores de Nonell al diari de Manresa. D'una banda, aquest criteri no era nou, sinó que era un dels que havien estat practicats, per exemple per l'Acadèmia de Bones Lletres; d'altra banda, com ja hem tingut ocasió de comentar, el mateix Nonell havia tingut ocasió de defensar de manera aferrissada la necessitat de mantenir la pronunciació de caràcter disil·làbic de les combinacions de *i* i *u* seguides de vocal. Fabra coneixia perfectament aquesta problemàtica, i, com hem recordat fa un moment, més aviat s'arreglervava amb aquells que, davant una tendència de la llengua al tractament monosil·làbic de les combinacions que ens ocupen, adoptaren una actitud receptiva que contrasta amb el rebuig sistemàtic d'aquesta tendència practicat per altres gramàtics. Podríem acceptar la idea que Fabra consentí a adoptar en nom de l'Institut la solució que ell no compartia a fi d'evitar un trencament amb els seus adversaris, que podia haver compromès l'acceptació generalitzada de les normes; potser per això fa aquesta declaració, que apareix fins i tot com a exagerada, a favor dels criteris defensats per Nonell. Podem pensar que aquest esment explícit de Nonell, en certa manera sorprenent, en un text tan emblemàtic com el pròleg del *Diccionari ortogràfic* és fruit de la fina ironia que caracteritzava Fabra?

255

En qualsevol cas, no deixa d'estranyar aquesta acceptació de les tesis de Nonell i sobretot la justificació que en fa Fabra en el pròleg de *Diccionari ortogràfic*, citant-lo de manera expressa pel seu nom, especialment si tenim en compte l'opinió que Fabra tenia del gramàtic manresà, que restà reflectida en el treball que hem comentat sobre les famoses regles d'escurçament, de distinció i d'eufonia, on desmunta totalment les seves tesis, i si tenim en compte que Nonell, a part del seu pensament ultraconservador, a l'altre extrem ideològic, per tant, de Fabra, era un gramàtic molt mediocre. Vegem, per exemple, com el qualifica Joan Solà: «Jaume Nonell (1844-1922) estudià la llengua, sobretot l'antiga, amb una gran tenacitat per poder fer llum als problemes del moment, però partia d'uns principis científics del tot equivocats i folls i la seva obra no tingué a penes cap conseqüència» (Solà, 1987, p. 20).

Fabra, però, no pot estar-se de deixar aflorar el seu veritable pensament en un passatge de la gramàtica oficial, publicada l'any següent que el *Diccionari ortogràfic*. A l'hora d'exposar les regles de l'accentuació gràfica ho fa d'acord amb els nous criteris, donant com a esdrúixols els mots com *pèrdua*, *sèrie*, etc., però, poc més endavant, en un apartat que es titula «Observacions sobre la pronunciació de les vocals», podem llegir el que segueix.

En molts casos, però, és corrent de pronunciar les dues vocals dins una mateixa síl·laba, formant un diftong creixent. S'esdevé això principalment en la

combinació *-ió* (Ex.: *ac-ció*), en les combinacions posttòniques *ia, ie* (Ex.: *grà-cia, grà-cies*) i en les combinacions pretòniques (Ex.: *so-cie-tat*). La pronunciació monosil·làbica de les dues vocals contigües és tolerable, però en poesia convindria adoptar exclusivament la pronunciació disil·làbica. (Fabra, 1918, p. 18-19)

I encara veiem més clar això en la conversa filològica que es publicà el 10 de desembre de 1920, en què Fabra desvincula claríssimament el fet d'accentuar mots com *història* i *gràcia* del fet de si són o no esdrúixols, cosa que li permet de continuar mantenint la seva posició a propòsit de la pronunciació monosil·làbica o disil·làbica de les combinacions de vocals que apareixen en aquests mots, sense entrar en contradicció amb la defensa del criteri sobre l'accentuació gràfica que finalment prevalgué.

Alguna vegada havem vist fer la següent objecció a les grafies *història, gràcia* i anàlogues: segons el sistema actual d'accentuació dels mots com *història, gràcia*, etc., són considerats com a esdrúixols i per tant s'accentuen; però si convenim que aquests mots són en realitat plans, cal evidentment escriure'ls sense accent: *historia, gracia*, etc.

No: encara que tots els mots en qüestió fossin realment plans, això no exigiria d'escriure'ls sense accent; podríem encara accentuar-los, si no com a mots esdrúixols, per indicar que l'accent hi cau sobre la vocal antepenúltima i no sobre la vocal penúltima com en *vaqueria, sagnia*, etc. Dels dos mots igualment plans *història* i *vaqueria*, havem d'accentuar l'un o l'altre: els castellans accentuen el segon i escriuen sense accent el primer: nosaltres podem accentuar el primer i deixar sense accent el segon.

Els castellans han adoptat la solució que s'avé millor amb el geni de llur llengua.

En català, al contrari, la solució més d'acord amb la seva prosòdia és la segona, i per això entre accentuar *història* o *vaqueria*, havem de preferir d'accentuar *història*. Això fins i tot prescindint del fet que els mots com *història* són tots antigament esdrúixols i que la pronunciació actual vacil·la en molts d'ells entre la pronunciació esdrúixola i la plana; mentre que els mots com *vaqueria* han estat tot temps plans, i mai ningú no pensarà de tractar-los altrament que com a plans. (Fabra, OC, vol. 7, 2010, p. 349)

Hem de creure, doncs, que les afirmacions de Fabra en el «Pròleg» del *Diccionari ortogràfic* són més el fruit d'una actitud de concessió que no pas el resultat del convenciment. La interpretació que feren d'aquestes circumstàncies els que havien estat partidaris de la solució que finalment s'imposà, i a la vegada d'atacar Fabra, fou, sens dubte, molt diferent. Podem veure'n una mostra en la reacció d'A. M. Alcover, que aprofità una nota necrològica dedicada a Jaume Nonell per a desqualificar Fabra, presentant-lo com a ignorant de les característiques fonamentals de la llengua catalana, sense estalviar-se, a més, consideracions de caràcter ideològic.

Dins el T. X, p. 13 ja férem notar que el P. Nonell afinà dins la llengua catalana, desset anys abans que En Pompeu Fabra, «un fet important de la prosò-

dia catalana» que En Fabra «desconeixia» segons confessa ell mateix fent unes revolteries molt pintoresques dins lo pròlech que entaferrà a son Diccionari Ortogràfic l'any 1917; un fet que l'*Acadèmia de Bones Lletres* de Barcelona ja havia consignat l'any 1884 dins la seua ortografia, això ès, que en català son mots *esdrújols* o *semi-esdrújols*: memòria, Cúria, matèria, Pàtria, justícia, just així com ho eren en llatí, puys el català ha conservat en això la pura tradició llatina, mentre lo castellà se'n ès decantat diptongant la desinència -'ia. L'observació que dita Acadèmia havia feta l'any 1884, el P. Nonell dins lo seu Anàlisis Fonològich Ortogràfic, l'any 1896, el confirmà i el clavetetjà admirablement, fent-se fort demunt la tradició llatina. Però En Fabra no se'n enterà fins l'any 1917, tot per no fer gens de cas del P. Nonell come bon esquerrà, com sum Pontífich de la llengua catalana que ha volgut esser sempre. (Alcover, 1922, p. 354)

En la gramàtica anomenada pòstuma —tant en la versió abreujada publicada a París l'any 1946, encara en vida de Fabra, que, segons nota dels editors, «és un extracte, fet pel propi autor, d'una Gramàtica Catalana més extensa, escrita pel mestre Pompeu Fabra en els primers anys d'exili» (p. 5), com en la versió completa publicada, aquesta sí pòstumament, l'any 1956—, que bé podem considerar com el seu testament intel·lectual, Pompeu Fabra exposa amb una gran delicadesa aquesta qüestió de l'accentuació gràfica dels mots acabats en *i* o *u* seguides de vocal àtona. Reprodueix el sistema d'accentuació acceptat finalment en el *Diccionari ortogràfic*, però manté les seves conviccions sobre el caràcter esdrúixol o pla dels mots en qüestió. En efecte, en la tercera regla d'accentuació, que diu «s'accentuen tots els mots esdrúixols», a diferència de la gramàtica de 1918 i del mateix *Diccionari ortogràfic*, Fabra no posa com a exemple cap dels mots en qüestió; a continuació, però, trobem el següent aclariment.

257

En aplicar aquestes regles cal tenir en compte que, si darrera de la síl·laba forta figura una *i* o una *u* seguides d'una vocal *i* precedides d'una consonant (com en *història*, *contínua*), aquesta *i* i aquesta *u* cal que siguin comptades com no formant síl·laba amb la vocal següent, llevat, però, de quan la *u* va precedida de *g* o *q* (com en *llenqua*, *pasqua*). Així, mots com *història* i *contínua* es consideren com esdrúixols (qualsevol que sigui la pronunciació que hom els doni habitualment) i per tant cal accentuar-los: *història*, *dèria*, *sèrie*, *ciència*, *gràcia*, *pèrdua*, *àrdua*, *perpètua*, *conspícua*. (Fabra, 1946, p. 9; 1956, p. 3-4)

Com veiem, Fabra tracta aquest tema en la seva darrera gramàtica sense afirmacions gratuïtes, sense renunciar a les seves conviccions més íntimes, sense indisciplina i amb l'elegància pròpia d'un home intel·ligent. Les circumstàncies adverses dels darrers anys de la seva vida no li feren perdre la serenitat.

Doncs bé, resumint podríem dir que la trajectòria de Fabra en el terreny de la unificació de la llengua i de l'establiment de la normativa és plena de contrastos de caire viu: de la glòria a la invectiva; de l'entusiasme a la desil·lusió. És llastimós haver de constatar que degué ésser sota el signe de la desil·lusió que Fabra consumí els darrers dies de la seva vida a l'exili, amb afliccions familiars, amb penúria econòmica i allunyat de la dinàmica cultural catalana. Són pocs els

testimonis feaents que tenim sobre aquest període, però en el fons penso que podia estar satisfet, no sé si amb un cert regust amarg, d'haver aconseguit, després de vèncer dificultats de tot tipus, aquell objectiu fonamental del redreçament de la llengua contribuint de manera destacada a dotar-la d'una ortografia acceptada finalment per tothom, d'una gramàtica i d'un diccionari. Més que contribuir-hi d'una manera destacada, en realitat en fou el protagonista indiscutible. No fou només un membre més de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. No fou només un home de l'Institut. Fou l'home de l'Institut.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni Maria. «Amics morts. Rt. P. Jaume Nonell i Mas S. J.». *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, vol. 12 (1922), p. 351-355.
- ARTEAGA PEREIRA, Josep Maria. «Ullada general a la fonètica catalana. El seu caràcter propi dins la família novo-llatina». A: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Estampa d'En Joaquim Horta, 1908, p. 445-465.
- BADIA I MARGARIT, Antoni. «Prefaci». A: FABRA, Pompeu. *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: Aqua, 1982, p. I-XI.
- BONET, Sebastià. «Les principals gramàtiques de Pompeu Fabra». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 1: *Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2005, p. 159-194.
- COROMINES, Joan. «Fabra lingüista». *Serra d'Or*, any v, núm. 12 (desembre 1963), p. 38-40.
- «Els mestres recordats. Pompeu Fabra (1868-1948)». A: COROMINES, Joan. *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, 1971, p. 393-417.
- Diccionari ortogràfic: Precedit d'una exposició de l'ortografia catalana segons el sistema de l'I. d'E. C.: Redactat sota la direcció de P. Fabra, membre de la Secció Filològica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1907.
- FABRA, Pompeu. «Conjugació del verb català. Present de subjuntiu i infinitiu (Extrac-te)». *L'Avenç*, any III, núm. 12 (31 desembre 1891a), p. 381-385. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9: *Textos i materials*. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2013, p. 80-86]
- «Afixos pronominals i teoria de l'apòstrof». *L'Avenç*, any III, núm. 12 (31 desembre 1891b), p. 385-389. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9: *Textos i materials*. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2013, p. 86-91]
- *Ensayo de gramàtica de catalán moderno*. Barcelona: L'Avenç, 1891c.
- «Sobre la reforma lingüística y ortográfica». *La Vanguardia* (22 març 1892), p. 4. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9: *Textos i materials*. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2013, p. 95-99]
- «Étude de phonologie catalane (catalan oriental)». *Revue Hispanique*, vol. 4 (1897), p. 5-30. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3: *Articles científics: Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona: Raval-Proa: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2006, p. 57-83]

- FABRA, Pompeu. *Contribució a la gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: L'Avenç, 1898.
- «La representació de la l palatal en català». *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, vol. 1 (1902-1903), p. 562-569. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3: *Articles científics: Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2006, p. 87-94]
- *Tractat de ortografia catalana*. Barcelona: L'Avenç, 1904.
- «Les tres preteses lleis d'escursament, de distinció y d'eufonia». *El Poble Català*, núm. 44 (9 setembre 1905) i núm. 45 (16 setembre 1905). [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 7: *Converses filològiques*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2010, p. 805-811]
- «Recensió de J. Saroihandy "Remarques sur la conjugaison catalane"». *Bulletin Hispanique*, vol. XIII (1905), p. 269-276. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3: *Articles científics: Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2006, p. 97-104]
- «Les e toniques du catalan». *Revue Hispanique*, vol. xv (1906), p. 9-23. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3: *Articles científics: Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2006, p. 143-157]
- «Le catalan dans la *Grammaire des langues romanes*, de W. Meyer-Lübke, et dans *Grundriss der Romanische Philologie*». *Revue Hispanique*, vol. VII (1907), p. 1-45. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3: *Articles científics: Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2006, p. 161-205]
- «Qüestions d'ortografia catalana». A: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Estampa d'En Joaquim Horta, 1908, p. 188-221. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3: *Articles científics: Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2006, p. 107-140]
- *Gramàtica de la llengua catalana*. Barcelona: L'Avenç, 1912.
- «Els mots àtons en el parlar de Barcelona». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, núm. I (1913), p. 7-17, i núm. II (1914), p. 1-6. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 3: *Articles científics: Gramàtiques francesa i anglesa*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2006, p. 231-248]
- *Gramàtica catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918.
- «De la depuració de la llengua literària». *La Nova Revista*, vol. 1, núm. 1 (gener 1927), p. 4-10. [Reproduït a FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 9: *Textos i materials*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2013, p. 291-297]
- *Gramàtica catalana*. París: Edicions de Cultura Catalana, 1946.
- *Gramàtica catalana*. Barcelona: Teide, 1956.
- «Converses filològiques». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 7: *Converses filològiques*. Barcelona: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2010, p. 137-947.
- *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Raval-Pro: Edicions 62; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2005-2013. 9 v.
- FOIX, Josep Vicenç. *Catalans de 1918*. Barcelona: Edicions 62, 1965. [3a ed., 1986]

- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Normes ortogràfiques*. Barcelona: IEC, 1913.
- MIQUEL I PLANAS, Ramon. *Bibliofilia: Recull d'estudis, observacions, comentaris y notícies sobre el llibre en general i sobre qüestions de llengua i literatura catalanes en particular*. Vol. II. Barcelona: Fidel Giró, 1915-1920.
- *Les confidències d'en Joan Bonhome seguides dels seus pensaments*. Barcelona: Il·lustració Catalana, 1919.
- MIRAVITLLES I SERRADELL, Joan. *Apunts taquigràfics del «Curs superior de català 1934-35» professat per Pompeu Fabra a la Universitat Autònoma de Barcelona*. Andorra la Vella: Erosa, 1971.
- NONELL, Jaume. «Algunas consideraciones sobre las “Normes ortogràfiques”». *El Pla de Bages*, any XII, núm. 3279 (30 abril 1915), p. 1-2.
- «Necessitat de redimir la prosòdia catalana de la influència castellana». A: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*. Barcelona: Estampa d'En Joaquim Horta, 1918, p. 288-299.
- [PI I POUSSA, Anna]. *Curs superior de català professat pel mestre Pompeu Fabra a la Universitat Autònoma de Barcelona, pres taquigràficament per l'alumna Anna Pi i Poussa*. Exemplar mecanografiat que es conserva a la Biblioteca de Catalunya. Reproducció facsimilar a cura de Joan S. Beltran i Cavaller, s. ll., s. n., [2018].
- PLA, Josep. *Obra completa*. Vol. 11: *Homenots. Primera sèrie*. Barcelona: Destino, 1969.
- RAFEL, Joaquim. «Pompeu Fabra, entre la convicció i la disciplina». A: MARTÍ, Joan (ed.). *Processos de normalització lingüística: L'extensió d'ús social i la normativització*. Barcelona: Columna, 1991, p. 207-228.
- SEGARRA, Mila. «L'obra ortogràfica de Pompeu Fabra». A: FABRA, Pompeu. *Obres completes*. Direcció a cura de Jordi Mir i Joan Solà. Vol. 4: *Obra ortogràfica: Materials divulgatius (1925-1926)*. Barcelona: Raval-Proa; València: Edicions 3 i 4; Palma: Moll, 2008, p. 13-94.
- SOLÀ, Joan. *L'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Teide, 1987.